

TÜREYİŞ DESTANIYLA İLGİLİ TÜM RİVAYETLERİN KARŞILAŞTIRILMASI VE KÜLTÜREL KODLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

THE COMPARISON OF ALL NARRATIVE ACCOUNTS AND AN
INVESTIGATION ON CULTURAL CODES RELATED TO THE
TÜREYİŞ (REPRODUCTION) EPIC

NURİYE BASTEM

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

Dr., Ministry of Education

nuriye-demirci@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-0359-6191>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute
TAED-66, Eylül - September 2019 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-Article Types : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 02.05.2019

Kabul Tarihi-Accepted Date : 02.09.2019

Sayfa-Pages : 225-236

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4197>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate

TÜREYİŞ DESTANIYLA İLGİLİ TÜM RİVAYETLERİN KARŞILAŞTIRILMASI VE KÜLTÜREL KODLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

THE COMPARISON OF ALL NARRATIVE ACCOUNTS AND AN
INVESTIGATION ON CULTURAL CODES RELATED TO THE TÜREYİŞ
(REPRODUCTION) EPIC

NURİYE BASTEM

Öz

İlkel insanların bir nevi inançları olarak ele alınan mitoloji, halkın din ihtiyacını manevi yönden doldurduğu için halk hafızasında önemli bir yer tutar. Bir topluma ait inançlar, o toplumun sözlü edebiyat ürünlerine de yansır. Bunlardan biri olan destanlarda ise mitolojik unsurlara, halk hafızasının seçtiği sembollere sıkça rastlanır. Destanlar hem edebiyatın hem sözlü tarihin taşıyıcısıdır. Türk destanları açısından düşünüldüğünde araştırmacıların özellikle bu ikincisini ihmal ettikleri, destanın bu özelliğinin üzerinde pek durmadıkları görülür. Tarihini ve edebiyatını okuyan/bilen kişi, bu bilincin farkına varacaktır. Bu sebepten destanlara hayali ürünler olarak değil, sosyolojik bir metin olarak bakmak gerekmektedir. Buna göre Türk destanlarını incelemek; Türk kültürünü, tarihini vb. de incelemek demektir. Bu çalışmada, Türeyiş destanları ile ilgili beş rivayet karşılaştırılarak bu rivayetlerde yer alan kültürel kodlar üzerine bir inceleme yapılmıştır. Türeyiş destanı ile ilgili beş rivayet bulunmaktadır. İlk üç rivayet Çin kaynaklarından alınmıştır. Dördüncü rivayet Reşideddin Fazlullah'ın Cami'üt-Tevarih adlı eserinde, son rivayet Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk'ünde yer almaktadır. Çalışmada Türklerin türeyişini anlatan menşe mitlerinden Türeyiş destanının Cami'üt-Tevarih'teki rivayeti esas alınarak karşılaştırmaya gidilmiştir. İnceleme için İran kaynaklı Cami'üt-Tevarih'in esas alınmasının sebebi, Türeyiş destanlarının en tarihî nüshası olmasıdır. Cami'üt-Tevarih nüshasının özetinden sonra diğer rivayetlerle karşılaştırılması yapılmış, ardından bu

Abstract

Mythology, which is considered as a kind of belief system of the primitive people cover an important place in community mind as it satisfies the spiritual needs of people. The beliefs of a society are reflected in its oral literature works. Of the oral literature works, epics frequently include mythological elements and the symbols chosen by the memory of the community. Epics are the carriers of both literature and oral history. Considering Turkish epics, it is understood that the researchers have neglected the latter in particular, and have not accentuated this feature of epics. Anyone who reads/knows their history and literature can realise the role of epics. For this reason, epics should be considered as a sociological texts rather than a work of imagination. Therefore, examining Turkish epics also means investigating Turkish culture, history and the like. In this study, five narrative accounts of the Türeyiş epic were compared and the cultural codes embedded in those accounts were investigated. There are five narrative accounts regarding the Türeyiş epic. The first three narrative accounts were taken from Chinese sources. The fourth account was in the book 'Cami'üt-Tevarih' by Reşideddin Fazlullah, and the final one was in the book Şecere-i Türk by Bahadır Han. The comparison was made on the basis of the narrative account of the Türeyiş epic, which is one of the origin myths that narrates how the Turks came into existence, in Cami'üt-Tevarih. The reason for grounding the investigation on Cami'üt-Tevarih originating from Iran is the fact that it is the most historical transcript of the Türeyiş epics. After

destanlarda yer alan kültürel kodlar üzerine bir değerlendirmeye gidilmiştir. İnceleme sonucunda Türkler için soy devamlılığının önemi ve Türklerin devlet/millet/aile bilincine verdikleri değer ortaya çıkmaktadır. Bu tür destansı metinleri okuma, anlamlandırma ve kültürel kodlarını çözme, Türk kültürünün ne kadar zengin olduğunu, Türk tarihinin ve edebiyatının da bir o kadar köklü olduğunu göstermek açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türeyiş destanı, kültürel kodlar, mitoloji, Türk kültürü

summarizing the transcript of Cami'üt-Teravîh, the summary was compared to the other narrative accounts, and then the cultural codes embedded in these epics were investigated. The investigation revealed the value attached to the continuity of the blood and to the notion of country, nation, and family by the Turks. It is important to read, interpret, and decode the cultural codes of such epic transcripts in terms of showing how rich the Turkish culture is and how deep-rooted the Turkish history and literature are.

Key Words: Türeyiş epic, cultural codes, mythology, the Turkish culture

Giriş

Kişiliğin oluşmasında, aile bireyleri arasındaki bağların sağlam bir yapıya oturmasında, toplum üyeleri ile olan ilişkilerin düzenlenmesinde, gelişmesinde ve yürütülmesinde inançların rolü büyüktür (Araz 1996). Bir topluma ait inançlar, o toplumun sözlü edebiyat ürünlerine de yansır. İlkel insanların bir nevi inançları olarak ele alınan mitoloji, halkın din ihtiyacını manevi yönden doldurduğu için halk hafızasında önemli bir yer tutar. “Mitolojiler, destan devrini bugüne taşıyarak, gizemli varoluş değerlerini açımlayan bütünleyici imgelerdir. Evrenin, insanın, tabiattaki varlıkların vb. gibi ilk yaratılışını, toplumsalın sosyokültürel değerlerini aktaran inanca dayalı kutsal anlatılardır.” (Şenocak 2013: 2527).

Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu, mitlerin özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

Mit kutsal bir hikâyeyi ihtiva eder. İlkel zamanlarda meydana gelmiş bir olayı anlatır. Mitte her zaman bir yaratma söz konusudur. Bazı şeylerin nasıl meydana geldiğini ve oluştuğunu ele alır. Gerçekte olan şeyleri anlatır. Mitlerdeki karakterler olağanüstü varlıklardır. Onların ne yaptıkları çok eski zamanlarda 'Başlangıç' zamanında biliniyordu. Mitler bu kahramanların yaratıcılıklarını gösterir. Onların kutsal ve olağanüstü oluşlarını açıklar. Kısaca mitler, çeşitli kutsal, olağanüstü değerleri açıklarlar. Bunlar bütün dünyayı kuran ve bugüne kadar getiren gerçek değerlerdir (1990: 5).

Destanlar ise mitolojinin içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Destanın birçok tanımı mevcuttur: “Destanlar, bir milletin kültürel yaşantısı, millî şuur ve hafızasını edebî bir zevkle sunan tarihî aynalardır.” (Şenocak 2013: 2527). Nesilden nesile aktarılan ve bir millî kahraman veya ait olduğu toplumca sevilen kişilerin hayatlarını, mücadelelerini, sözlü veya yazılı şiirimsi bir dille anlatan manzumelerdir (Eroğlu 1996: 39). Destanlar bir milletin hayatında yer alan tarihî, siyasi, sosyal estetik, dinî olgu ve vakalara odaklanmaktadır (Düzgün 2007: 8).

Destanlarda yer alan mitolojik unsurlar, halk hafızasının seçtiği sembollerdir. “Destanlar, bir milleti geçmişine bağlayan pek çok mitolojik sembol ile örülmüştür. Destanlarda geçen ağaç, dağ, su, ateş, demir, rüya, vb. semboller, Türk milletinin yaşam öyküsünü ve geçmişine dair bilgileri çözümleyebileceğimiz bir yol haritası gibidir.”

(Şenocak 2013: 2527). Sembolleri iyi okuyabilmek, bizi doğru yola götürecektir, Türk kültürünü ve Türklerin kültürel zenginliğini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu açıdan bakıldığında “Türk destanları, İslam öncesi Türklerin kozmogoni anlayışlarını, inanışlarını, tarihlerini, edebiyatını ve hatta yasalarını içinde toplayan bir mahiyet arz etmektedir.” (İnan 1987: 223).

Destanlar hem edebiyatın hem sözlü tarihin taşıyıcısıdır. Türk destanları açısından düşünüldüğünde araştırmacıların özellikle bu ikincisini ihmal ettikleri, destanın bu özelliği üzerinde pek durmadıkları görülür. Hâlbuki “Tarih ve edebiyat, geçmiş ve gelecek arasında bir köprü gibidir. Yaşanmışlıklar ağıyla örülmüş anlatmaya dayalı türlerin amacı, deneyimlerden faydalanılarak kendilik bilincimizi kurabilmemizdir.” (Şenocak 2013: 2535). Tarihini ve edebiyatını okuyan/bilen kişi, bu bilincin farkına varacaktır. Bu sebepten destanlara hayali ürünler olarak değil, sosyolojik bir metin olarak bakmak gerekir. Buna göre Türk destanlarını incelemek; Türk kültürünü, tarihini vb. de incelemek demektir. Türkler için vatan, millet ve devlet kavramlarının önemi açıktır.

Vatan/yurt, kişinin kendi öz değerleriyle beslenerek, aynı dili, dini, tarihi, kültürü ve yaşanmışlıkları paylaştığı kendisi gibi olanlarla varlığını özgürce büyütebildiği, güvende olduğunu hissettiği kutsal bir anadır. Yurtsuz/anasız kalan bir milletin sonu, köksüzlük içinde yok olur. Ergenekon Destanı'nda, bir milletin değerler dünyasını özgürce gerçekleştireceği ata yurt özlemi demir dağda, erginlenme aşamasının tamamlanmasıyla gerçekleşir (Şenocak 2013: 2531).

Eski Türklerin dini denildiğinde Şamanizm ön plana çıkar; ancak Türkdoğan bunun yanlışlığını şu şekilde dile getirmektedir: "Eski Türklerde dinî inançlarla ilgili olarak bazı kültürel rastlamaktayız ki, "Şamanizm" bunlardan biridir. Sosyoloji ve antropoloji açısından kült; bir dinin ibadet ile birleşen uygulamaları ve merasimler kümesidir. Bu nedenle, Şamanizm bir din değil bir kültürdür. (Türkdoğan 1996: 190, Bekki 1996: 26). Eski Türkler tek tanrılı bir din olan Gök Tanrı inancına bağlıdır.

Eski Türk dini üzerinde çalışmalar yapan Ziya Gökalp de Avrupalıların, Türklerin bütün dini sistemlerine “Şamanizm” demekle hataya düştüklerini, Türklerin eski dinlerinin “Toyunizm” olduğu görüşünü savunmaktadır. Türklerin tarih sahnesine çıktuktan sonra eski Türk dinine “Toyunizm” yahut “Nom” demek gerektiğini belirtmektedir (Gökalp 1976: 40).

Abdulkadir İnan ise Şamanizm’i eski Türk dini olarak kabul etmektedir. Şamanlığın bulunduğu saha itibarıyla de gelişmiş bir durumda olduğunu belirtmektedir (İnan 1976: 2).

1.1. Türeyiş Destanı

Türeyiş Destanı ile ilgili beş rivayet bulunmaktadır. İlk üç rivayet Çin kaynaklarından alınmış, dördüncü rivayet Reşideddin Fazlullah’ın *Cami’üt-Tevarih* adlı eserinde, son rivayet Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk*’ünde yer almaktadır. Bu çalışmada Türklerin türeyişini anlatan menşelerden Türeyiş Destanı’nın *Cami’üt-Tevarih*’teki rivayeti üzerine bir inceleme yapılmıştır. Türeyiş destanlarının en tarihî nüshası olması hasebiyle inceleme için İran kaynaklı *Cami’üt-Tevarih* esas alınmıştır.

Cami'üt-Tevarih nüshasının özetinden sonra diğer rivayetlerle karşılaştırılması yapılmış, ardından bu destanlarda yer alan kültürel kodlar üzerine bir değerlendirmeye gidilmiştir.

1.1.1. *Cami'üt-Tevarih* Nüshasının Özeti

Türeyiş destanlarının *Cami'üt-Tevarih* dışındaki diğer rivayetlerinde Köktürkler konu edilirken Reşideddin Fazlullah'ın *Cami'üt-Tevarih* adlı eserinde Köktürkler'in değil Moğolların yeniden dirilişi, türeyişi esas alınmıştır. Türkler üzerine söylenen bu türeyiş destanının *Cami'üt-Tevarih*'te Moğollara uydurulduğu görülüyor. Zaten destanın giriş cümlesinde de Moğol boylarının Türk kabilelerinden olduğu belirtilmektedir.

“Bu kutsal kitabın girişinde de söylendiği gibi Moğol boyları genel olarak Türk kabilelerinin bir bölümüdür. Her iki kavmin fikirleri ve dilleri birbirine benzer. Bunların hepsi Nuh Peygamberin oğlu Bulca Han'dan türemişlerdir. Bulca Han bütün Türk kavimlerinin atası idi.” (Gömeç 2009: 195).

Türklerin başlangıçta kitapları ve yazılarının olmadığı, tarihî olayları kaydedemedikleri, tarihî olayların ancak yakın zamanda anlatılanlara ve nesilden nesile aktarılan bilgilere göre öğrenildiği bilgisi ilk paragrafta verilir. Daha sonra Moğolistan'ın şimdiki yeri belirtilir.

Yüzyıllar önce Moğolların Türklerle araları açılır. Yapılan savaşta Türkler galip gelir ve Moğolları dağıtır. Burada anlatı, durgunluktan coşkunluğa doğru bir seyir hâlinindedir. Moğollardan geriye sadece iki kadınla iki erkek kalır: Kıyan ve Negüz. Bunlar Ergenekon denilen bölgeye sınırlar, orada yıllarca kalır ve çoğalırlar. Artık oraya sığmayacak duruma geldiklerinde tek geçidin yanındaki demir madeni eritir ve dışarı çıkarlar. Demir madeni eritirken körükleme işinde Kıyanlara yardımcı olan Negüz ve Uranhay boylarıdır.

Kongrat aşireti ile ilgili de bir rivayet nakledilir: Madenin erimesi sırasında herkesten önce çıkmaya çalıştıkları için Tanrının onları cezalandırdığı düşünülür. Çünkü bir hastalıktan dolayı bacakları ve ayaklarının ağrmasını buna yorarlardı. Ergenekon denilen bölgede şimdi bir Moğol kabilesinin oturduğu bilgisi ile destan sonlanır. Destanın sonlarına doğru coşkunluktan durgunluğa doğru bir geçiş söz konusudur. (Gömeç 2009: 195-198).

1.1.2. *Cami'üt-Tevarih* ile Diğer Rivayetlerin Karşılaştırılması

Karşılaştırma yapmadan önce diğer rivayetler hakkında kısa bir bilgi verilmesi uygun görülmektedir:

Birinci ve Üçüncü Çin Rivayetleri hemen hemen birbirine yakındır. Bu rivayetlerde Lin adlı bir devlet, Köktürklerle son verir. Geriye küçük bir çocuk kalır. Onu öldürmeye kıyamazlar; ancak kolları-bacakları kesik halde bataklığa atarlar. Dişi bir kurt çocuğa yardım eder. Bir süre birlikte yaşarlar. Kurt, çocuktan gebe kalır. Çocuğun yaşadığını haber alan düşman askerleri kurtla çocuğu öldürmeye gelirler. Kurt dağa kaçır. Bir mağaraya girer ve orada on çocuk doğurur. Birkaç nesil sonra mağaradan çıkarlar. Birinci rivayet, mağaradan çıkan Börüül sülalesinin Juan-juanlara tabi olarak onların demircileri olduğunu yazar.

İkinci Çin rivayetinde kurttan olmuş ve bazı olağanüstü (yağmur yağdırma, rüzgâr estirme gibi) yetenekleri olan İçin Kutlug'un, iki eşe sahip olduğu belirtilir. Bunlar, yaz ve kış tanrılarının kızlarıdır. Burada Türk kağanının Tanrı'dan kut aldığına ve kutsallığına dikkat çekilmektedir. İçin Kutlug'un dört çocuğunun en büyüğü ateşi bularak bir kavmi ölümden kurtarır. Bundan dolayı kardeşleri onu başkan seçer ve ona Türk unvanını verirler. Gerçek ismi Apa Tuglu'dur. Kardeşlerden biri leylek (ya da kuğu) olmuştur. Börülü ailesi Apa Tuglu'nun on karısından en küçüğünün neslinden gelir. Türk ölünce on anneden doğan erkek çocukları aralarından birini kağan yapmak isterler. Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa o başkan olacaktır. Börülü'nün oğlu en yükseğe zıplar ve başkan seçilir.

Şecere-i Türk'te Moğolların başındaki Sebinç Han, Türklerin başına geçen İllig Han'ı savaşlarla yenemeyince hileye başvurur ve Türklere bir katliam uygulanır. Herkesi öldürdüklerini, soylarını tükettiklerini düşünürler. Ancak İllig Han'ın en küçük oğlu Kıyan ve yeğeni Negüz eşleriyle birlikte esir düşmüşlerdir. Düşman elinden kaçmayı başarır ve Ergenekon denilen bölgeye yerleşirler. 400 yıl burada yaşayan ve gittikçe çoğalan Türkler tekrar memleketlerine dönmek için bu sarp, geçit vermez dağların ortasındaki ovadan çıkmak isterler. Demir madenini eriterek kendilerine yol açarlar. Ergenekon'dan çıktıkları o günü ve saati unutmaz, bu günü bayram olarak kutlarlar. Düşmanlarından da öçlerini alırlar.

Cami'üt-Tevarih rivayetinin farklı kısımları şöyle sıralanabilir:

- a) Türklerin türeyişini anlatan bu destan *Cami'üt-Tevarih*'te Moğollara uyarlanmıştır.
- b) *Cami'üt-Tevarih*'te Türklerin Nuh Peygamberin oğlu Bulca Han'dan türediği belirtilir. Diğer rivayetlerde Nuh Peygamber'den bahsedilmez.
- c) Türklerin başlangıçta kitapları ve yazılarının olmadığı, tarihi olayları kaydedemedikleri, tarihi olayların ancak yakın zamanda anlatılanlara ve nesilden nesile aktarılan bilgilere göre öğrenildiği anlatılır. Diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmaz.
- d) *Cami'üt-Tevarih*'te Moğollardan geriye sadece iki kadınla iki erkek kalır: Kıyan ve Negüz. Bu isimler *Şecere-i Türk*'te Türklerin başı İlhan'ın oğlu ve yeğeni olarak geçer.
- e) Kurt ve mağara kavramları bu nüshada yer almaz.
- f) Demiri eritme sırasında Kongratlar herkesten önce fırlamış ve kimseye sormadan öbür tayfaların ocaklarını, ateşlerini çigneyerek dışarı çıkmışlardır. Bundan dolayı da Tanrı bu kavmi cezalandırmıştır. Kongratların ayak ağrılarını herkes bu pervasız davranışın cezası olarak görür. Tanrı'nın Kongratları cezalandırması sadece bu varyantta yer alır.
- g) Kan davası ifadesinin de İran kaynaklı bu rivayette görülmesi dikkate değerdir. Türklerle Moğollar arasındaki anlaşmazlığın git gide büyüğü ve kan davasına dönüştüğü ifade edilir. Günümüzde de kan davası özellikle güneydoğu illerinde görülen önemli sorunlardan birini teşkil etmektedir.

1.1.3. Türeyiş Destanlarında Yer Alan Kültürel Kodlar

Erkek Çocuk: Türeyiş destanının bir menşee miti olmasından dolayı Türk soyunun devamlılığı açısından beş rivayette de erkek çocuk kavramına rastlanır. Bir ve üçüncü rivayetlerde kurdun on erkek çocuk doğurması, ikinci rivayette Apa Tuglu'nun on karısından on erkek çocuğunun olması, *Cami'üt-Tevarih*'teki mağlup olan boydan geriye kalan iki erkek ve iki kadın, *Şecere-i Türk*'te ise kağanın esir düşen oğlunun ve yeğeninin eşleriyle birlikte kaçması; soyun devamlılığında erkek çocuğun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Erkek; aileyi, devleti, milleti temsil eder.

Türk destanları, Türk milletinin millet olma aşamalarına göre bir sıra izler. İlk sırada Altay yaratılış miti yer alır. Erkek çocukla ailenin oluşması bu destanla ön plana çıkar. İkinci sırada Türeyiş ve Bozkurt destanları görülür. Bu destanlar birer menşe mitidir, tükendi denilen bir soyun erkek çocukla tekrar türemesi ve Türklerin nereden geldikleri anlatılır. Üçüncü sırada Oğuz Kağan Destanı yer almaktadır. Bu destanla millet- devlet aşamasına gelinir. Türklerin bir millet olduğunu anlatan ilk destandır. Son sırada ise, devletin ileri boyutta teşkilatlanmasını anlatan Dede Korkut Hikâyeleri yer almaktadır.

Çin kaynaklı birinci ve üçüncü rivayetlerde soykırıma maruz kalan Türklerden geriye kalan küçük çocuğu düşmanlar öldürmeyip elleri ve ayakları kesik bir vaziyette bataklığa atarlar. Metinde küçük çocuğa acıdiklarından böyle yaptıkları anlatılır. Ancak bu şekilde bataklığa atılmak, ölmekten daha beter bir durumdur. Erkek çocuğun aileyi ve genel anlamda da devleti temsil ettiği düşünülüğünde geriye kalan küçük çocuğa acımdan ziyade elleri ve ayakları kesik bataklığa atılması katliama uğramış bir soyun aynı zamanda ne kadar da aciz bir konuma düştüğünü göstermeleri açısından dikkat çekicidir. Çünkü el ve ayak, insan vücudunda kişinin kendi işini kendisinin yapabildiğini sağlayan iki önemli uzuvdur. El ve ayağın olmaması, başkalarına muhtaç olmak anlamındadır. Bunun için Türkçede “elden ayaktan düşmek (kesilmek)” diye bir deyim de vardır. Özellikle Türkler, savaşçı, asker bir millettir; ok atar, güreşir, at biner vs. Bütün bunlar elle, ayakla yapılabilecek ve gücü gösteren etkinliklerdir. Düşmanların son kalan çocuğa bunları yapması, Türklerin gücünü yok ettiklerini, başkalarına muhtaç hâle getirip yavaş yavaş ve daha büyük bir acıyla ölüme terk ettiklerini gösteren büyük bir düşmanlığa işaret etmektedir.

Aynı zamanda *Cami'üt-Tevarih*'te geçen Kongratların ateş daha yanarken söz dinlemeyip dışarı çıkmaya çalışmaları sonucu oluşan ayak ağrıları da buna işarettir. Birlik ve beraberliği hiçe sayan bu boyun daha sonra oluşan ayak ağrıları, güçten düştüklerini, dağılmaya yüz tuttıklarını gösterir.

Dağ: Türkler için iki sebepten dolayı dağ önemlidir: Birincisi Tanrı ile insanın en yakın olduğu mekân dağdır. Göğe yakın olması ve yüksekliğinden dolayı Allah'a yakınlık hissi verir. İkincisi de dağ, Türk kavminde bozkırdan yerleşik hayata geçişe engel teşkil eden bir unsurdur. Dağ, sığınak olarak görülür. Yalnızlık duygusu hâkimdir. Türklerde her soyun bir dağı vardır. Özellikle de erkek soyunun bir dağı vardır. Soyun en yaşlı üyesi dağ ile temsil edilir. Dağ bir merkez olarak görülmektedir. Kağan'ın oturduğu yer, kutup yıldızı yani orda/ordu bu merkezdedir. Kozmik dağın zirvesi, yalnızca dünyanın en yüksek noktası olmakla kalmaz; aynı zamanda dünyanın göbeği, yaradılışın da başladığı yer olarak kabul edilir (Eliade 2002: 26).

Dağ bir mikrokozmos (evrenin daha küçük bir parçada yansıması) olarak görülebilir. Dağın kökleri de aynı ağacın kökleri gibi yer-sub denilen yerin altındadır. Yerin ve suyun kutsallığı kadar dağın kutsallığı da vardır. Mezarların dağların üstüne yapılması da eski bir inanış ile ilgilidir. Ruhların Allah'a daha yakın olduğu düşünülür. Eski Türkler, her dağın bir koruyucu ruhu olduğuna inanmışlardır. Kurbanlar, yüksek dağ tepelerinde kesilmiş, toplumda ün kazanmış saygı duyulan kimselerin mezarları yüksek dağ başlarına yapılmıştır (Ögel 1971: II/290).

Dağ kodu, ele alınan rivayetlerin -ikinci Çin rivayeti hariç- hemen hemen hepsinde görülür.

Kurt- Mağara: Mağara, sığınılacak yer olarak görülür, soyun devamını sağlayıcıdır. Kurdu gidip mağarada doğurması, çocuklarını orda büyütmesi bunu açıkça göstermektedir. Yer; üretkenliği, dişiliği temsil ettiği için kutsaldır. Mağaranın manevi anlamda bir ana rolü vardır. Hz. Muhammed'e ilk vahiy bir mağarada gelmiştir. İnsanın kendini dinlediği, gerçekle yüzleştiği bir mekândır.

Kurt, Türk kavmi için önemli kültürel kodlardan biridir. Türkler neden kurdu kendilerine bir simge olarak seçmişlerdir? Çünkü kurt güçlüdür, gücü temsil eder. Gücün Türk'e geçişini kurt sağlar. Özellikle kurdu sütünü içmek, ondaki bütün gücün, özelliklerin o kavme geçtiğini gösterir. Burada sadece "güç", bir gösterge değildir. Aynı zamanda kurt, sosyal bir hayvandır; aile sahibi olan tek hayvandır. Türkler devlete, dolayısıyla devletin en küçük birimi olan aileye de oldukça önem vermektedir. Kurt, Türklerin yaşadığı coğrafya ile uyumlu bir hayvandır. Hatta kurt için bozkıra en uyumlu hayvan, denilebilir. Kurt, yol göstericidir, askerdir. Çünkü yol gösterici, asker o bölgeyi en iyi bilendir. Yaşanılan bölgeyi iyi bilmek bir saldırı anında gerekli önlemleri alabilmek için şarttır. Kutsal kurt, adı veya varlığıyla esareti, tükenişi ve acizliği kendisine yediremeyen yoktan var olan soylu bir milletin ilerlemesine dinamizm kazandıracak sonsuz enerji kaynağıdır (Şenocak 2013: 2534).

Sadece Çin kaynaklarında kurt ve mağara koduna rastlanır. *Cami'üt-Tevarih* ve *Şecere-i Türk*'te görülmez. Bu rivayetlerde mağlup edilen boylardan iki kadın ve erkekten başka kimse kalmaz. Nesil, bu iki aileden türer ve çoğalır. Çin kaynaklarında Türkleri kurtla özdeşleştirme devlete, aileye önem veren, güçlü, asker, değerleri uğruna savaşan bir millete işaret etmektedir.

Üçüncü Çin kaynaklı rivayette "zavallı bir hâlde bırakılmış küçük çocuğa yardım eden kurdu kutsal ruhlarla ilgisinin olduğu"ndan bahsedilir. Kutsal bir varlık olarak görülen kurt, burada da kutsal ruhlardan dolayı bataklığa bırakılan çocuktan haberdardır ve o çocuğa yardım etmeyi bir görev bilir, ona et ve yiyecek taşıyarak sağlığına kavuşmasını sağlar. Gömeç (2009: 189), bu destanlarda sözü edilen dişi kurdu (börü) tamamen çocuğu koruyan ve büyüten bir kadın olduğu görüşündedir. Fakat daha sonraki çağlarda bu olay, Türklerin kendilerine çok yakın gördükleri ve kutsal saydıkları kurdu kişiliğinde özdeşleşmiştir. Kurdu, Köktürk Yazıtlarında geçen Umay'ın bizatihi kendisi olabileceğinden de bahseder. Umay'ın bütün Türk milleti tarafından bilinmesi ve geçmiş çağlardan beridir Türkler arasında yaşaması, ona sonsuz bir saygı duyulması, ayrıca soyun devamı olan çocukları koruduğuna inanılmasının altında farklı bir anlam yatıyor olabileceği düşünülür (Gömeç 2009: 205). Kurt motifinin koruma, uğur, bereket ve tedaviye çağırışım yaptığı bilinmektedir (Kalafat 2006: 274). Kurt, türeyiş destanında bu özelliklerin yanı sıra önder, yol gösterici roller üstlenmiştir.

Türeyiş destanları köken miti olarak değerlendirilir. "Bütün bu köken mitlerinin ortak yönü, Tanrı tarafından gönderildiğine inanılan kutsal bir kurt yardımıyla Türklerin yok oluştan kurtuluşlarını ve yeniden türeyişlerini anlatmasıdır." (Oğuz 2009: 52).

Ağaç: Sadece ikinci Çin rivayetinde göze çarpar. Türk kavmi ağacın altına gider ve şu karar verilir: Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa o, başkan olacaktır. Ağaç, aile ve soyun sembolüdür. Verilen bu kararlar soyun kimden devam edeceği anlaşılır.

“Türk ölünce, on değişik anneden doğan çocukları toplandılar ve aralarından birini kağan yapmak istediler. Hepsi büyük bir ağacın altına gittiler ve orada şuna karar verdiler: Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa, o başkan olsun. Börülü'nün oğlu diğerlerinin içinde en genç olması hasebiyle en yükseğe zıpladı. Böylece onu önder seçtiler.” (Gömeç 2009: 192).

Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Bey'in babası Ertuğrul'un gördüğü rüyadaki ağaç da buradaki gibi simgesel bir anlatımın göstergesidir. Türk literatüründe yer alan hayat ağacı, soy ağacı gibi ifadeler, eski Türk inancındaki ağaç kültürünün günümüze değin varlığını sürdürdüğünü gösteren yansımalarıdır.

Ergun (2010: 120), Türk kültüründe yalnız ağacın Tanrı'yı, tekliği, kutsal temsil ettiğini belirtmektedir.

Anadolu'nun pek çok yöresinde, türbelerin, tekkelerin ve ulu ağaçların takdis edilerek, çaput bağlanması ve mum yakılması fenomeninin altında, İslam öncesi Türklerdeki ağaç kültü ve buna bağlı inanışlarının bir izi olduğu açıktır. Türkler, Müslüman olduktan sonra, kutsal ağaç inancı ve buna dayalı bir takım uygulamaları İslamiyet'le birlikte yaşatmaya devam etmişler veya bu inanç ve uygulamaları İslami unsurlarla uzlaştırmışlardır. (Işık 2004: 104-105).

Demir: Türeyiş destanlarında demir madeni eritme *Cami'üt-Tevarih* ve *Şecere-i Türk*'te yer almaktadır. Çin kaynaklarındaki rivayetlerde bu olayın olmadığı görülür. Demir madeni eritme; bir sınanma, zorluk karşısında zekânın ortaya konmasıdır. Zorlukların üstesinden gelmeyi, önüne çıkan bir engeli aşmayı ifade eden demir, Türeyiş destanlarının temelini oluşturan önemli bir kültürel koddur.

Demir, gücü temsil eden bir kavramdır. Savaş stratejisindeki tek araç demirdir. Demir, bir nevi silah sanayisinin simgesidir. Oğuz Kağan Destanında da Oğuz Kağan'ın düşmanı yenmesinin sebebi elinde demir olmasıdır: “Canavar geyiği ve ayıyı yedi. Kargım demir olduğundan dolayı onu öldürdü. Canavarı da ala doğan yedi, okum bakır olduğu için onu öldürdü.” (Gömeç 2009: 49).

Birinci Çin kaynağında ise demir olmasa da demirci kavramı geçmektedir. Kurdun mağarada on çocuk doğurmasından uzun bir süre sonra Türk kavmi oradan çıkar ve Juan-Juanlara tabi olurlar. Bu devletin demircileri olurlar. Juan-Juanlara tabi olmak, bir başka devletin emri altına girmek anlamındadır. Hele ki o devletin silahlarını yapmak, gücünü koruyabilmesi adına silah sanayisinde çalışıyor olmak, Cengiz Aytmatov'un bahsettiği mankurtlaştırma şekline bir örnektir. Bu rivayette kendi devletini kuramayan, gücü elinde bulundursa da başka bir devlet için çalışan bir Türk profili çizilmiştir.

Şecere-i Türk'te de aynı şekilde “demirci” kavramını görürüz. Demircinin yol göstermesi, önerisi sayesinde demir dağın eritilmesi kararlaştırılır: “O zaman bir demirci dedi ki: Benim bildiğim bir yerde demir madeni var. Eritip kendimize yol açarız.” Gidip orayı gördüler ve bu fikirde karar kıldılar.” (Gömeç 2009: 201). Türkler için ordunun ne

kadar önemli olduğu bilinir. Savaş sırasında vatani-milleti koruyacak gücü elinde bulunduran, silaha sahip asker/ordu, “demirci” ile temsil edilmektedir.

Asker kimliğindeki bir kavim için demir kodunu içeren bir destana sahip olmak büyük önem taşımaktadır.

Ateş: Ateş, Türk milleti için önemli bir kod içermektedir. Türk mitolojisinde ateş çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Çin kaynaklarında demir madenini eritme ya da ateş yakma olmasa da ateşin keşfi dikkat çekicidir. İkinci Çin rivayetinde Köktürklerin kabile reisinin kardeşlerinden İçin Kutlug’un en büyük çocuğu ateşi bulup bir kabileyi ölümden kurtarmıştır. Bu sebepten diğer kardeşleri onu başkan seçer ve ona “Türk” unvanını verirler. Ateşi bularak bir kabilenin soğuktan yok olmasını engellemesi, metnin görünen kısmıdır. Buzdağının altındaki kısım ise bizi çok daha farklı bir yerlere götürmektedir. Ateş; ocak, yuva, halk anlamlarına gelen kültürel bir koddur. Türk, ateşi bularak yani birlik ve beraberlik içinde olmalarını, ailelerine sahip çıkmalarını sağlayarak, onlara millet olma yolunu göstererek onların toplumsal varlıklarını yok olmaktan kurtarmıştır. Türk, sadece kendi birlik beraberliğini değil, başka milletlerin birliğine de önem vererek Türk’ün özünde, ruhunda bencillik olmadığını kanıtlamıştır. “Ateş, erginleyici bir sınav aracıdır. Temizlenme ve dönüşme aracı” (Eliade 1992: 115) olarak da kabul edilmektedir.

“Demirciler, özel ruhlarca korunurlar. Mitlere göre ateşi bulan, insanlara tarımı, hayvanları evcilleştirmeyi öğreten ilk demircidir. Eğitmen-Demirci, insanı gizleri anlayabilecek hale getirerek Tanrı’nın işini tamamlar ve kusursuzlaştırır.” (Eliade 1992: 87, 100, 103).

Cami’üt-Tevarih’te de ateş kodu görülmektedir. Demiri eritme sırasında Kongratlar herkesten önce fırlamış ve kimseye sormadan öbür tayfaların ocaklarını, ateşlerini çiğneyerek dışarı çıkmışlardır. Bundan dolayı da Tanrı bu kavmi cezalandırmıştır. Başka tayfaların ocaklarını, ateşlerini çiğnemek; onları hiçe saymak, aile birliğine önem vermemek, halk olarak bir bütünlük içinde hareket etmemek, halk- millet kavramına sırt çevirmek şeklinde yorumlanabilir ki sonrasında el ve ayaklarındaki ağırlar onların güçsüzlüğüne, acizliğine delalettir. El ve ayak kavramları Türk milletinin savaşıllığını, bilek ve akıl gücünü yansıtır. Kongratlar, bu pervasız hareketleri sonucu yalnız kalmış, birlik ve beraberlik içinde olmadıklarından güçten düşmüşlerdir.

Cami’üt-Tevarih ve *Şecere-i Türk*’te geçen ve “dağı eriten ateş, Türk birlik ve beraberliğidir.” (Şenocak 2013: 2533).

Çadır: Kağan’ın oturduğu yer, dünyanın merkezidir. Bu merkezin kutup yıldızının tam altında olduğu düşünülmektedir. Bir göçebe çadırının tepe noktasında dünyanın dönüşünü temsil eden bir simge bulunmaktadır. Göçebe yaşayan Türk kavmi için çadır büyük bir önem arz etmektedir.

Göçebe otağı, kozmoloji anlayışına uygun olarak kâinatın bir modeli, bir tür mikrokozmoz şeklinde tasarlanmıştır. Yeryüzü dört köşelidir ve gökyüzü bunu örten bir çadır şeklindedir.

On Sayısı: Özellikle Çin kaynaklarında on sayısına rastlanır. On yaşındaki çocuğun ayakları kesik bataklığa bırakılması, kurdun mağarada on çocuk doğurması, Türk unvanını

alan Apa Tuğlu'nun on karısının olması gibi. *Şecere-i Türk*'te de çarpışmaların on gün sürmesi ile eşleriyle birlikte esir düşen Kıyan ve Negüz'ün on gün sonra kaçmaları yer almaktadır.

İlk Türk devlet teşkilatı, Hunlar zamanında kurulmuştur. Onluk teşkilat, on asker, On Uygurlar vd. bu sayının önemine ve kutsallığına işaret eder.

On sayısı gibi dokuz da Türk mitolojisinde sık kullanılan bir sayıdır. “*Dokuz, Türklerde kutsal rakamdır. Dokuzun as ve üs katları da yine önemli rakamlardandır. Dokuz Tuğ, Dokuz Oğuz, Dokuz Boy, Dokuz Yer, Dokuz Gök gibi... Tuva Cumhuriyetinin başkenti olan Kızıl şehrinin yakınlarında Dokuz Bulak adı verilen bir su kaynağı vardır. Türklerde 9, 19, 90, 99, 900 şeklinde bir sıralama önem kazanır.*” (Karakurt 2011: 77). Dokuz Oğuzlar ifadesindeki ses benzerliği de dikkat çekicidir.

İncelenen metinlerde on sayısı dışında başka sayılar da dikkat çekmektedir: Türklerin yedi günde suları/boğazları geçmeleri, 400 yıl Ergenekon'da kalmaları, 900 deve derisinden körukler dikilmesi gibi anlatımlarda görüldüğü üzere farklı sayılarla da karşılaşılmaktadır.

Leylek-Kuşu: İslamiyet'ten önceki dönemlerde bazı Türk toplulukları kuşları ongun (totem) saymışlardır. Kuşun insan ruhunu temsil ettiğine inanılırdı (Çoruhlu 2010: 174). İkinci Çin rivayetinde Türk'ün kardeşlerinden birinin leylek (kuşu) olduğu söylenir. Türk'ün babası da yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evlidir. Burada mitolojik uzantılar sebebiyle Türk soyunun kutsallığına vurgu yapılmakta olduğu görülür.

Yağmur-Rüzgâr: İkinci Çin rivayetinde geçen kavramlardır. Kurttan olan İçin Kutlug'un yağmur yağdırma, rüzgâr estirme gibi yetenekleri vardır. Eski insanlar mitlerle çeşitli doğa olaylarının sebeplerini açıklama yoluna gitmişlerdir. Böylelikle nesnelere hâkim olma, kökenini bilme, kişiyi psikolojik bir doyuma ulaştırmıştır. Tanrıdan kut almış birinin doğa olaylarına hâkim olması, yadırganamaz bir durumdur.

Sonuç

Bu çalışmada, Türeyiş destanları ile ilgili beş rivayet karşılaştırılarak bu rivayetlerde yer alan kültürel kodlar üzerine bir inceleme yapılmıştır. Sonuç olarak Türkler için soy devamlılığının önemi ve devlet/millet/aile bilincine yönelik değer ortaya çıkmaktadır.

Tüm rivayetlerde yer alan ortak kültürel kod, “erkek çocuk” kodudur. Ele alınan diğer kültürel kodlar ise, kimi rivayetlerde görülürken bazısında da hiç yoktur. Erkek çocuktan sonra en çok değinilen kod, dört rivayette de yer alan dağ kavramıdır. Bunu on sayısı ve ateş kodları takip etmektedir. Ağaç, leylek-kuşu, yağmur-rüzgâr kavramları ise sadece 2. Çin rivayetlerinde karşımıza çıkmaktadır. Çin kaynaklarında görülen “kurt- mağara” kodu ise diğer rivayetlerde yoktur. Sadece *Cami'üt-Tevarih* ve *Şecere-i Türk*'te yer alan ama Çin kaynaklarında olmayan tek kültürel kod ise demirdir. Bu bilgiler ışığında, erkek çocuk, dağ, on sayısı, ateş ve demir kodlarının türeyiş destanlarının çoğu rivayetinde sıkça yer aldığı tespit edilmiştir.

Erkek çocuk, devleti temsil eder ve devletler de ailelerden oluşur. Türk inancında ailenin temelinde erkek vardır. Çin rivayetlerinde soyu tükenen Türklerden geriye sadece ayakları- kolları kesik bir çocuk kalır. Türklerin bu kadar aciz bir durumda dahi nasıl ayağa

kalktıkları, tekrardan bir devlet oldukları, düşmanlardan öçlerini aldıkları, hem de kutsanmış bir millet olarak tekrar bu güçlerini tüm dünyaya gösterdikleri Çin kaynaklarından okunmaktadır.

Destanda yer alan dağ, ağaç, mağara, kurt sembollerinin hepsi tek şeye işaret etmektedir: Soyun devamını sağlama. Türkler için soyun devamlılığı esastır. Günümüzde de erkek çocuğa duyulan aşırı istek bunu göstermektedir.

Bu tür destansı metinleri okuma, anlamlandırma ve kültürel kodlarını çözme, Türk kültürünün ne kadar zengin olduğunu, Türk tarihinin ve edebiyatının da bir o kadar köklü olduğunu göstermek açısından önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- Araz, Rıfat. (1996). "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sûfilîği ile Yatır ve Türbelerin Çevresinde Yaşayan Eski Türk İnançları", Erdem, *Atatürk Kültür Merkezi der.* (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı III), C.8, S. 24, 783-827.
- Bekki, Selahaddin. (1996). "Türk Mitolojisinde Kurban". *Akademik Araştırmalar*. I (3). 16-28.
- Çoruhlu, Yaşar. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Düzgün, Ülkü Kara. (2007). "*Başkurt Destanlarının Tipolojisi*". Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Eliade, Mircea. (1992). *İmgeler Simgeler*. (çev. M. Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları
- Eliade, Mircea. (2002). *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Ergun, Pervin. (2010). Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü. *Millî Folklor*. S. 87.
- Eroğlu, Cemal. (1996). "*Türk Sosyokültürel Yapısı İçinde Manas Destanı*". Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gökalp, Ziya. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koparaman, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Gömeç, Saadettin. (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Işık, Ramazan. (2004). "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler". Elazığ: *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9:2, 89-106.
- İnan, Abdülkadir. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, Abdülkadir. (1987). *Makaleler ve İncelemeler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Kalafat, Yaşar. (2006). Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnanç. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, 273-280.
- Karakurt, Deniz. (2011). Türk Söylence Sözlüğü. *e-kitap*.
- Oğuz, Öcal. (2009). Kul Himmet ve Sözlü Gelenek Tanıklığında Kozmogonik Mitin Eskatolojik Serüveni. *Millî Folklor Dergisi*. S. 84. s.51-56.
- Ögel, Bahattin. (1971). *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Kültür Bak. Yay, II
- Seyidoğlu, Bilge. (1990). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları
- Şenocak, Ebru. (2013). Göç ve Ergenekon Destanlarında Mitostan Ütopyaya Yolculuk. *Turkish Studies*. 8/1, 2525-2537.
- Türkdoğan, Orhan. (1996). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. İstanbul: Turan Yayınları